

Voigt Vilmos

A HARANGOK SZAVA EURÓPÁBAN

Azt hinné az ember, nincs meglepetés az európai folklorisztikában. Már olyan sokat és olyan régen kutattak, hogy nagyjából elképzelhetetlen olyan témát találni, amely egyszerre fontos, egyszerre európai – és egyszerre ismeretlen. Nos, talán a legérdekesebb ezek közül a meglepő témakör: mit mondanak a harangok? Rögtön hozzátehetjük, noha nem újdonság e téma feldolgozása a magyar néprajzban sem, itt is szükség lenne arra, hogy először megismerjük a hozzáférhető teljes anyagot, majd ezt rendezzük, osztályozzuk és elemezzük, ezután nemzetközi párhuzamokkal vessük össze, és ily módon végre méltó helyére illesszük az európai folklórbán. Ez a perspektíva ugyan kedvező, mégis pesszimista helyzetképet ad: úgy látszik, még mindig nem sikerült ehhez megfelelő szintű előtanulmányokat végezni.

Amióta vannak egyházi szerepet betöltő harangok, ezekre szövegeket is írtak, illetve szövegeket kapcsoltak a harangokhoz. Jóllehet nem ismerjük pontosan az Európa-szerte hol latinul, hol fordításban idézett mondás: *vivos voco, mortuos plango, fulgura frango* (a harang tevékenysége: 'hívom az élőket, siratom a holtakat, megtöröm a villámokat') történetét, nyilvánvaló, hogy ez a megfogalmazás is hozzájárult ahhoz, hogy a harangszót megfogalmazott mondatokkal értelmezzék. Komoly, tréfás, olykor egyenesen gúnyos szövegekkel találkozunk.

Úgy látszik, a dán folklorista, Henning Frederik Feilberg (1831–1921) négykötetes jütlandi népnyelvi (és népéletre vonatkozó) szótárában (*Ordbog over jyske almuesmål*; 1886–1914, adatgyűjtését 1877 elején kezdte) „kirkeklokke” címszó alatt foglalta össze először a harangokra vonatkozó gazdag folklór-adatokat, köztük a harangok „szavára” vonatkozó népi megfigyeléseket is, tíz történetet. Ez a munka közismert volt a kortárs észak-európai folkloristák között. Amikor a finn Antti Aarne jegyzékbe foglalta az állatok hangját és más „természeti hangokat” utánzó népi szövegek anyagát (*Variantenverzeichnis der finnischen Deutungen von Tierstimmen und anderen Naturlauten*, Hamina, 1912. FF Communications 9), ennek zárófejezetében, 93. típuszámon „Die kirchenoder speiseglocke” címmel említ vagy húsíz ilyen adatot. Amikor az amerikai Stith Thompson elkészíti a maga világméretű motívum-indexét (*Motif-Index of Folk Literature*, 2., bővített kiadás, Bloomington, 1955–1958),

ennek mutatójában a „bell”, illetve a „church bells” címszavaknál legalább ötvenféle folklór-motívumot sorol fel. Ezek közül számunkra kettő a leginkább tanulságos. A különböző „beszélő növények, tárgyak” között kerül sorra a „beszélő harang”:

D 1610.15.1. Church bell speaks (Cf. V115)

(Itt Feilberg címszavára és Sartori monográfiájára hivatkozik, vagyis dán és német változatokra utal.)

Ennél bővebb adatokat találunk a vallásról szóló rész „templomi harang” címszavában.

V115, Church bells

(Itt angol és német lexikonokra, valamint Lippert és Sartori német monográfiáira hivatkozik, emellett óír és norvég folklór-változatokat említ.)

Úgy látszik, Thompson közvetlenül nem foglalkozott a „harangok szava” témakörrel, nem vette figyelembe, hogy Aarne nyomán a nemzetközi eredetmonda-katalógusok feltüntethettek ilyen „természetihang-értelmezéseket”.

A rendkívül gazdag német szakirodalomban az alapvető munka a szokáskutató Paul Sartori monográfiája: *Das Buch von deutschen Glocken* (Berlin, 1932), amely kitér a haranggal kapcsolatos szinte minden szokásra vagy folklór-adatra. Ez volt az alapja a Hanns Bächtold-Stäubli által szerkesztett, magisztrális, tízkötetes német néphit-lexikonnak (*Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 1927–1942), ahol a III. kötet 868 és 876 közötti hasábjain, a „Glocke” címszóban Perkmann foglalta össze a német harang-hagyományokat. Munkájában azonban közvetlenül nem hivatkozik a harangok szava témakörre. Megemlíti ugyan, hogy a harangok mondakörével a készülő német monda-lexikon megfelelő címszava foglalkozik majd, ám ez a kézikönyv sosem készült el. Hivatkozik viszont Sartori több korábbi tanulmányára, legvégső harang-monográfiájára, és megemlíti E. Erdmann: *Glockensagen* c. disszertációját (Köln, 1929). Természetesen a húszas évek legvégén megfogalmazott szócikkben még nem idézhette E. Lippert: *Glockenläuten als Rechtsbrauch* c. disszertációját (Freiburg i.Br., 1939), amelyet fentebbi művében Thompson említett.

A kitűnő jelenkori német folklórisztika csúcsteljesítménye, az *Enzyklopädie des Märchens* a közelmúltban rövid szócikkben foglalta össze a harangok megjelenését a népi elbeszélésekben (Bd. 5. Berlin, 1987, „Glocke”, az 1289–1295. hasábjakon, Helmut Fischer tollából). Meglepő, hogy a sok és részletesen bemutatott harang-monda mellett igazán kevés a harangot szerepeltető mese. Fischer felhasználta a Will-Erich Peuckert előkészítette német monda-lexikon adattárát (amely Freiburgban és Göttingenben is hozzáférhető). Erre utalt már Perkmann is említett cikkében. A harangok szaváról egyetlen bajor trufát említ (egy 1974-ben publikált gyűjtésből). Ebben a német kislány érzéseit a kisharang fejezi ki, kit választ: „Nur den einen” (Egyet csak), a nagyobb lánynak a nagyobb harang felel meg, ezt mondván: „Den oder den” (Ezt vagy azt), a nagylány és a nagyharang szava ez: „Egal wos kimmt” (Egal, wer kommt – Mindegy, ki jön).

Megemlíthetjük, hogy Arnold van Gennep, századunk felülmúlhatatlan gazdag életművű francia folklórkutatója, mint mindennel, ezzel is foglalkozott. Nemcsak a savoyai haranglábakról írott kis cikke jelzi ezt, hanem a *Manuel de folklore français contemporain* áttekintése is. Itt a „módszertani bibli-

ográfia” kötetében (IV. kötet, Paris, 1938, 857. lapon) ad kis áttekintést a harangok és harangozás francia folklórjáról. Itt hivatkozik arra a kutatási anyagra, „*Enquête sur les cloches*”, amelyet még Paul Sébillot kezdeményezett, és amelynek anyaga az ő *Folklore de France* gyűjteményének negyedik kötetében kerül felhasználásra. Van Gennep természetesen már ismeri Thompson *Motif-Index*ének első kiadását. Mégis feltűnő, hogy a „langage de cloches” témát illetően csak két közlést ismer (bibliográfiája 1002. és 1151. tételeit).

Hasonló eredményre jutnánk, ha más európai kutatási eredményeket néznénk át. Szórványos adatok ismertek, ám hiányzik ezek összefoglalása, egymással összevetése. Szerencsére egy kicsit jobb a helyzet Magyarországon.

Klasszikus, sokat idézett, legutóbb újból kiadott tanulmányában Herman Ottó: *A harangok szava és még valami* (Ethnographia II.; 1891, 323–330) felhívta a figyelmet e sajátos folklór-témára. 1891. október 31-én tartott előadásának szövege ez, amelynek kezdetén elmondja, hogy az akkortájt a *Magyar Nyelvőr* és a *Ethnographia* hasábjain közzétett mondókák adták az ötletet előadásához. A néphumor és a néplélek megismeréséhez tartja fontosnak az ilyen harangszó-magyarásokat.

A 19. század 40-es éveiben volt divat egy német mondóka Magyarországon, amely négyféle harang szavát utánozza: „Csengettyű: *Was wollen sie?* (Mit akarsz tenni?) – Kisharang: *Essen und trinken* (Enni meg inni) – Nagyobb harang: *Wer wird das zahlen?* (Ki fizeti azt?) – Nagyharang: *Bürger und Bauer* (Polgár meg paraszt)”.

Herman idézi a tiszavárkonyi magyar adatot is. Eszerint: „Öregharang (mélyen, vontatva): Úri Bunda, úri Bunda. Kisebb harang (szakadozva): E-züstös gom-bokkal, e-züstös gom-bokkal. Kisharang (szaporán): Amilyen csak vó-na. Kis csöngettyű (szaporán, vékonyan): Ringy-rongy – ringy-rongy.” Herman megfejtése szerint az úri bunda a mágnás, az ezüstös gombos a köznemes, az „amilyen csak volna” a mesterember, a ringyes-rongyos a jobbágyok ruháját jellemzi.

Különbön figyelmet fordít egy rimaszombati, a szlovák–magyar nyelvhatárról való mondókára. Itt Rimaszombat városának nagyharangja ezt mondja ”(mélyen, vontatva): Búza-kenyér! Búza-kenyér!” A közel fekvő Cserencsény falu lakossága már szlovák (Čerenceňany), ahol a kenyér nem búzából, hanem rozsból készül, és nincs nagyharang a templomban, hanem a falusi kisharang „azt hajtogatja szaporán: Žitni chleb (vagyis rozs-kenyér, rozs-kenyér).” Még ennél is szegényebb Rimabrézó (Rimavské Brezovo) népe: itt nem terem meg a gabona, a lakosok mesterségekből élnek. Három kisharangjuk ezt az állapotot festi: „Chidzi jaki len bi bolo; Chodzi jaki len bi bolo! Azaz: akármilyen [kenyér] csak már volna.” Itt a kenyérfajtákra utalnak a harangok.

Egy másik típus a különböző keresztény felekezetek templomainak harangjait veti össze egymással. Herman a Makó városi harangok szavát említi. „Katholikus harang (panaszosan): Ád az úr, ád az úr! Orosz (kishitűen): Nem tom biz’ én, ád e vagy se!”

Herman felhívja a figyelmet a kétnyelvű mondókák összegyűjtésének fontosságára, sőt arra is utal, hogy a „másik” oldalról bizonyára más értelmezések is ismertek.

Amennyire meg tudom ítélni, figyelemfelhívásának csak annyi fogantatja lett, hogy itt-ott szórványosan feljegyeztek hasonló szövegeket. Ezek összege-

zését, műfaji és poétikai vizsgálatát azonban nem kezdeményezték, sőt még kézikönyvekben, címszavakban, mutatókban is eltűnt a „harangok szava”. A közeltmúltig hiába érdeklődött volna utánuk bárki.

Am legutóbb örvendetes változás történt. Korábbi tudomány-népszerűsítő cikkei után Lukács László frappáns áttekintést adott „*A harangszó népköltészet*” címmel. (*A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Budapest, 1991; szerkesztette: Halász Péter, 749–755.) Ebben utal a harangszó és a harangozás jelentőségére a kultúra befogadásában, majd (Herman Ottó cikkét is idézve) számos példát idéz a maga és mások néprajzi gyűjtéseiből. Ezek magyarországi magyar, német és szlovák, majd szlovákiai, erdélyi, bánáti feljegyzések, több közülük publikálatlan. Külön érdeme Lukácsnak, hogy idézi a magyarországi német harang-folklór kitűnő, részletes áttekintését (Bonomi, Eugen: *Die Glocken im Leben des deutschen Volkes in Ofner Bergland.* Deutsche Forschungen in Ungarn VII (1941/1–63), valamint egy újabb német mondagyűjteményt, és a harangozásra vonatkozó svéd és finn monográfiákat (Bringéus, Nills-Arvid: *Klockringningssden i Sverige.* Lund, 1958, illetve Kotiklainen, Kari: *Ruokajello.* Jyväskylä, 1986). Lukács László külön is felhívta arra a figyelmet, hogy a harangok a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek halálakor másként „beszélnek”. Budai német adat szerint: a gazdag embernél „*Fünfer Banknoten, fünfer Banknoten*” (Ötbankós, ötbankós), a szegénynél „*Sechserlein, Sechserlein*” (Vashatos, vashatos); a közeli Budafokon a gazdagoknál „*Taller, Dukaten, Taller, Dukaten*” (Tallér, dukát), a szegényeknél „*Kreuzer, Filler, Kreuzer, Filler*” (Krajcár, fillér) a harangozás értelmezése. A Békés megyei Tótkomlóson a szlovák szöveg szerint a gazdag ember halálakor ezt mondta a nagyharang: „*Zomrev pán! Zomrev pán!*” (Meghalt az úr!) A szegényt viszont így búcsúztatta a kis-harang: „*Tavo s nim! Tavos nim!*” (Ki vele!) Szinte szó szerint egyezik ezzel a múlt század vége óta ismert szentesi magyar harangszó-magyarázat.

Még ennél is érdekesebb adatokra hivatkozik a közelmúltban elhunyt kitűnő magyar nyelvész, Rácz Endre. *A behallás jelenségeiről* (Budapest, 1992.) című művében a madarak énekében, a házi- és vadállatok beszédében, a vonat és a kerekek kattogásában felfedezett, „értelmes” szövegek bemutatását adja. A hallatlanul gazdag anyaghoz nem idézi viszont a nemzetközi folklorisztika idevágó felismeréseit. 1989-től cikksorozatban kiadott (majd könyvvé egyesített) tanulmányai kezdetén „A harangok szava” fejezet áll. Ehhez folklorista is segítségére volt, Balázs Géza hívta fel a szerző figyelmét a magyar népi mondókák egyik leggazdagabb adattárára, Faragó József és Fábíán Imre: *Bihari gyermekmondák* c. kötetére (Bukarest, 1982), amelyben iskolásoktól gyűjtött erdélyi magyar adatok sokasága található. Rácz Endre is Herman Ottó cikkéből indul ki, idéz magyar irodalmi forrásműveket, majd Lukács László első (1986-os) népszerűsítő cikkének több adatát. Példáiból úgy látszik, a magyar írók jól ismerték, hogy a harangok szava jelent valamit, és ezt az ötletet műveikben (átértelmezve) sokszor felhasználták.

E. Morris: *Legends of the Bells* (London, 1935) című művének ismeretében is meglepő, hogy magyar nyelvészprofesszor tudta, hogy a világhírű angol író, Charles Dickens: *The Chimes* című kisregénye voltaképpen a templomtoronyból szóló harangszó hallucinációjának kissé misztikus leírása. Toby Veck, a főhős magára vonatkoztatja a harangok szavát, majd maga is a toronyba má-

szik fel, ahol látomásban ér véget élete. Az egész mű ugyanúgy a harangszó akusztikáját tükrözi, mint Friedrich Schiller klasszikus tankölteménye: *Das Lied von der Glocke*.

Még ennél is váratlanabb tény, hogy George Orwell világhírű regényének, a *Nineteen Eighty-Four* címűnek (1949) egyik alapmotívuma a londoni harangok szava. A lassan kibontakozó teljes szöveg a következő:

*Oranges and lemons, say the bells of StClement's,
You owe me farthings, say the bells of StMartin's,
When will you pay me? say the bells of Old Bailey,
When I grow rich, say the bells of Shoreditch.*

Magyar változatban:

*Narancs, citrom nagy halomba' – szól a Szent Klement harangja,
Terád pénz vár, rám fabatka – szól a Szent Márton harangja,
Fizetsz-e nekem is végre? – zúgja az Old Bailey kérdeve,
Mikor leszek én is gazdag? – a Shoreditch harangja kong csak.*

Takács Ilona fordítása

A rímes és némileg átírt forma ellenére ez igazán tradicionális folklór, különösen a fizetség emlegetésével.

További példák említése nélkül is a következő összefoglaló képet adhatjuk e műfajról:

Európában a különböző harangok „szavát” különböző nyelveken értelmezik. Általában több harang (egy település különböző templomaiban, vagy egy templom különféle nagyságú és hangú harangjai) szavának kölcsönöznek jelentést. A szöveg az eltérő társadalmi csoportokat jellemzi: utal élelmükre, gazdálkodásukra, öltözetükre, vagyoni helyzetükre, korukra, társadalmi vagy házassági állapotukra. Feltűnően gyakori az interetnikus vagy interkonfesszióanalízis magyarázat. Ez sokszor többnyelvű szövegeket hozott létre. Ez a sorozatokat összekapcsoló szövegmegtoldás az előadás során a harangok kondítást is imitálja: gyorsabb vagy lassabb, mélyebb vagy magasabb hangutánzást kíván meg. Ehhez képest másodlagosak a folklórban a csúfoló vagy gyermekjátékszerű felhasználások; irodalomban és zenében pedig a hangszimbolika továbbfejlesztése: egészen a misztikus vagy programzenei változatokig (Erre példa Dickens vagy Muszorgszkij harangszó-értelmezése, s természetesen Jean-Robert Planquette nevezetes operettje is: *Les cloches de Corneville* (1877)).

A szórványos, soha önálló vagy összehasonlító célból össze nem gyűjtött adatok alapján úgy véljük, ugyanaz a megoldás egy-egy terület különböző helyein, más és más etnikumok hagyományában is megtalálható. Ezek összegyűjtése, majd elemzése az európai folklorisztika igazán érdekes és kivihető feladata lenne. Viszont csak lehetőleg teljes adatgyűjtés alapján lehet e szövegek elterjedését illetően bármit is megállapítani.

Külön kell figyelni a kétnyelvű szövegeket, mivel ezek igen széles körben ismertek. Egy most gyűjtött magyarországi adat szerint (Farkas Jenő kollégám méhkeréki adatai) az újszalontai templom harangja ezt mondja: „Bunda, ke-

nyér, szalonna. Bunda, kenyér, szalonna. Románul meg: Pită, clisă. Pită, clisă”. Ez lassan, méltóságteljesen hangzik, mivel gazdag a falu. „A méhkeréki román templom harangja ezt mondja: Kenyér, hagyma. Kenyér, hagyma. Románul: Pită, ceapă. Pită, ceapă.” Ezt gyorsan kell mondani, a falu is szegény. Ebben a feljegyzésben az az érdekes, hogy ugyanaz a (magyarországi román nemzetiségű) adatközlő ismeri (a nem szó szerint egyező) mindkét nyelvi változatot. Ám a községek életszínvonalának jellemzése itt is a megszokott formát követi.

Külön kérdés a régebbi, történeti adatok felkutatása. Nálunk már egy évszázada a XVII. századból eredeztették a hortobágyi Zám pusztá azóta megszűnt harangjának szavára vonatkozó szöveget, majd ugyancsak századból a szentesi harangszó-értelmezést. Herman Ottó a reformkorra teszi adatai korát. Ám ez csak a közlők megjegyzése volt. Évszázados forrásokat eddig nem publikáltak. Egyelőre csak Krúdy Gyula, Móra Ferenc és a 19. század végén szakfolyóiratokban közölt adatok bizonyítják a műfaj nálunk évszázados meglétét. Pedig biztosan sokkal régebbi, hiszen Jókaitól a modern szerzőkig mindenki már ismert hagyományra hivatkozik, azt idézi, formálja át vagy utánozza.

Ami a szövegek műfaji hovatartozását illeti, ez is igazán változatos. Mondák, történeti mondák, eredetmondák mellett szólások, csúfolók, falucsúfolók vagy mondókák közlései között találhatunk rájuk. Amint fentebb mi is alkalmaztuk, „a harangok szava” elnevezés (vagy „a harangok nyelve” megnevezés) szintén nemzetközinek tekinthető. Ideje volna felismerni e kis műfaj önálló voltát; a harangokkal kapcsolatos igen gazdag európai folklór önálló összegyűjtésének és vizsgálatának fontosságát. Erre hívtuk fel a figyelmet, természetesen terjedelmi okokból is csak vázlatos formában. A tüzetes elemzést sokkal nagyobb szöveganyag ismeretében lesz célszerű elvégezni. Azonban a változatok gyűjtése még ma is lehetséges, mivel e műfaj egyáltalán nem halt még ki Európában.